

V. TÉCSY EDIT

az Orosházi Táncsics Mihály Gimnázium és Kollégium tanára

Esszé az individualizmus kudarcáról

Absztrakt:

Az írás célja annak vizsgálata, milyen markáns nyelvi megformálások létezhetnek a pusztának, a tanyán élő emberek világának, hogyan állíthatók egymással párhuzamba vagy éppen ellentétbe a kanonizált irodalmi alkotások parasztképe és a személyes önéletírások vallomásai Móricz Zsigmond, Darvas József, Csizmadia Imre, Závada Pál, Szilágyi István írásain keresztül.

Kulcsszavak: individuuum, közösség, parasztírók

„Irodalomról leghelyesebb nem beszélni. Okosan arról csak hallgatni lehet. [...] De ha már beszélünk irodalomról – s néha valami ellenállhatatlanul arra sarkal, hogy mégiscsak beszéljünk róla –, akkor lehetőleg értelmesen beszéljünk.” (Kosztolányi Dezső)

A fenti gondolat a Nyugat 1932/5 számában olvasható, Kosztolányi Dezsőnek a Móricz Zsigmond *Barbárok* című kötetéről írt kritikájában (Kosztolányi 1932), s több szempontból is idekiváncozik az írásom élére. Először azért, mert felmenteni látszik az okosan beszélés alól, s elegendőnek látszik lehetőleg értelmesen megnyilatkozni. Másodsorban, mert rendkívüli öniróniával mutat rá a kritikus, az elemző vagy akár az irodalomtörténész munkájának nehézségére, a benne rejlő paradoxonra, miszerint valamiféle belső kényszerből adódóan kénytelen elvégezni egy – saját maga által is – helytelennek tartott cselekvést. A harmadik indok Kosztolányi írásának témájához, a *Barbárokhoz* kötődik: írásom célja annak vizsgálata, milyen markáns nyelvi megformálások létezhetnek a pusztának, a tanyán élő emberek világának, hogyan állíthatók egymással párhuzamba vagy éppen ellentétbe a kanonizált irodalmi alkotások parasztképe és a személyes önéletírások vallomásai. Az összehasonlítás során elsősorban nem az elmondott történetet vettem alapul, hanem a szövegek narratív struktúrájában megfigyelhető, többször magának az elmesélt történetnek határozottan ellentmondó, metaforaként funkcionáló elemeket helyeztem a középpontba. Természetesen nem céлом most teljes áttekintést nyújtani, csupán szemezgettem az általam fontosnak tartott szöveghelyek közül.

Mivel a történelemtudomány különböző irányzatai más-más szempontból értékelik az írott szövegek forrásértékét, szükségesnek látom annak az egyértelmű meghatározását, miért tartom felhasználhatónak a választott

szépirodalmi szövegeket, s ezzel egy időben remélem arra kérdésre is választ adhatok, miért épp ezekre esett a választásom. Semmiképpen nem célom az irodalmi szövegekben a valós történelmi eseményekre való utalásokat keresni, de ez nem jelenti azt, hogy elvetem a kontextuális olvasás lehetőségét – azt szeretném megvizsgálni, hogy adott szöveg formális-narratív jegyei hogyan árulkodnak egy bizonyosfajta világképről és a hagyományhoz, annak értékeihez való viszonyulásról.

Hayden White fellépése sok vitát kiváltó fordulatot jelentett a történelmi forrásszövegek értelmezésében, mikor a történelmi és az irodalmi szövegek párhuzamba állításával a figyelmet a történelmi szövegekben is világosan észrevehető fikcióra irányította, rámutatva a formában és a cselekményben rejlő fiktív elemre, állítva, hogy a valóság nélkülözi a narratív formákat. Ha elfogadjuk a forma referencialitását, akkor tekinthetünk rá úgy, mint akár egy adott korszak kontextusának, történetiségének tükrözőjére, egyes korszakok történelmi tapasztalatainak nyelvi reprezentációjára (Ankersmit 1993: 31-44). Tehát egy adott korszak történetiség-felfogásának legalább olyan látványos példái lehetnek irodalmi alkotások, mint maguk a történetírói szövegek, valamint az önéletrajzok, naplók, személyes történetek sem a külsődleges utalások, az elmesélt eseménysorok miatt érdekesek, hanem a bennük megjelenő történetfelfogás, a személyes történetkép, az események mentális világa okán (Kisantal 2004). Szeretném néhány példával illusztrálni, hogy a trópusok miképpen leplezik le egy adott történetről, annak szereplőiről vagy akár a történelmi korról alkotott ítéletet, jelen esetben az individuális szemlélet megjelenésén keresztül.

Móricz Zsigmond *Árvácska* című regénye a következő képpel nyit:
„Hajnal a pusztán.

A kemény és örök nap úgy ébred az ég és a föld színén, mint az idéltlen tyúk éretlen tojása. Vörös és sárga fények ömlenek át rajta, ropogva, a hajnali kék ködbe. Még nincs méz a tojánhéjban, a nap, bizonytalanul elnyúlik, szinte szétfolyik; odaütött tojás a barna serpenyőben.

Kis tanya a végtelen pusztán.

Mesebeli házikó; megfeketült nádfedelét sötét moha lepi, gerincét szétrúgta a gólya meg a szélvész, vályogfala bármilyen vastag, mégis úgy hajlik, mint a pöfeteg gomba, egyszer csak ráborul a benne lakókra, de az még messze van, majd valamelyik téli viharos éjszakán.

Ma még boldog a tanya. Itt minden csak szép lehet, csak jó lehet és megelégedett. Emberálatok ősi lakhelye. Kerítés semerre, nyoma sincs; minek? A legközelebbi tanya is úttalan távolságban van” (Móricz 1940/1978: 2).

Bognár Ferenc alapos értelmezése a világ és ember elválaszthatatlan, eredendő egységét valló szemléletre irányítja a figyelmünket szembehelyezkedve a regény kanonizáltnak tekinthető értelmezésével (Bognár 2012: 276–297). Kiemeli, hogy a „mesebeli” jelző a tanyát olyan védelemmel ruházza fel, ami az előrevetített majdani pusztulását is a távoli jövőbe, mintegy másik dimenzióba helyezi. Árvácskát első megjelenésekor a regényben az „embercsirke” „mint valami kis állat” „mint a kis macska” trópusokkal jellemzi a narrátor, többszörösen hangsúlyozva az állati világgal való hasonlóságát, s így talán kissé félre is vezetve az olvasót, hiszen ez az eljárás gyakran jelenti az emberség degradálását. Ha azonban összekapcsoljuk az előző képpel, ahol a Nap tojásként jelenik meg, sokkal nagyobb jelentőséget kap az embercsirke kifejezés, a kislány maga is az örökkévaló, a teremtéstől jelen lévő, az anyagsághoz (föld) és a szellemhez (ég) egyaránt kapcsolódó Napból születik, így a kép a főszereplő szilárd létbeágyazottságát megjelenítő képként értelmezhető. Ez az állapot független minden külsőségtől, még az emberi gondolatok artikulálódása előtti tapasztalásból fakad. Az állathoz, növényhez való hasonlítás önmagában nem lefokozása az emberségnek, hanem épp annak a lehetőségét mutatja meg, hogyan részesül valaki a természeti képekkel szimbolizált eredendő léttapasztalatból. A regény olvasható annak bemutatásaként, hogyan zárják el a lehetőségeit, próbálják megfosztani ettől olyanok, akik távol állnak attól a boldogságtól, amit a lét közvetlen tapasztalása adhat. A tanya boldogságát nem az anyagi jólét vagy a műveltség adja, az bizonyos. Bognár Ferenc és Fejér Ádám Móricz-tanulmányai szerint a sugallatos életközösség az, ami az ilyen boldogságnak az alapja, az együvé tartozás tudata, a vállalt sorsközösség, az elválaszthatatlanság, a család egységének a megkérdőjelezhetetlensége. Az *Árvácska* nyitó képéből, a kislány ébredéséből hiányzik mindenfajta individuális és intellektuális reflexió, a regény központi problémája épp az individuális szemléletmód elégtelenségéhez, sőt, romboló hatásához kapcsolódik. Árvácska sorsa valójában az állam kezében van, ezzel nemcsak az egyén, hanem az állam, a nemzet felelősségére is felhívja Móricz a figyelmet. Szilágyi Zsófia idézi Móricz szavait, aki regény megjelenésekor csalódottan konstatálja annak bukását, s a visszhangtalanságát annak tudja be, hogy az emberek félnek a felelősségükkel való szembesüléstől (Szilágyi 2007). A regény azonban rámutat arra is, hogy a szociológia szempontjai nem világítják meg a problémát, noha a társadalom számára fontos kérdéstről van szó, nem önmagában a szegénység az oka a kegyetlenségnek, hanem az individualitás túlzott előtérbe kerülése. A megoldást nem a jobb anyagi lét jelentené (*Árvácska* minél jobb anyagi körülmények közé kerül, annál inkább érzéketlenek irányába), nem a társadalmi viszonyok átszervezése, a hivatalnokok lecserélése, a szabályok megváltoztatása, hanem a személy felelősségvállalása előtti tér megnyitása.

A felelősség fogalmát a köznapi értelemhez legközelebb álló jelentésben igyekszem használni, ahogyan Földesi Tamás is teszi a politikai felelősség meghatározását körüljáró munkájában (Földesi 2009). A felelősség

alapproblémájaként említi a szó nagyon nehéz definiálhatóságát, ezért azt javasolja, definíciók helyett támaszkodjunk a felelősség előfordulási formáinak leírására. Ebben ő maga is Ingardent veszi alapul, az ő gondolatmenetét követi, eszerint a felelősség alapvetően négyféle kontextusban értelmezhető: valaki felelős valamiért, valaki átvállalja a felelősséget, valakit felelősségre vonnak, valaki felelősen cselekszik. A szó jelentései között talán a legfontosabb különbség a pozitív értelemben vett felelősség (felelősen dönteni) és a negatív pólus, a valamiféle bűn elkövetéséhez kapcsolódó tartalom. Ez azonban feltételezi, hogy az ember ismeri a jó-rossz közötti különbséget, és ura a döntéseinek. Földesi tanulmányának legérdekesebb pontja a felelősségre vonás és a felelősség elhárításának kérdése. E. Brunnert idézi „a felelősség nem pusztán az ember tulajdonsága, hanem szubsztanciája. Aki megérti a felelősség lényegét, megértette az ember lényegét” (Földesi 2009: 113). Ancsel Éva is hasonlóan vélekedik, mikor azt állítja, hogy a felelősségvállalás mértéke és mikéntje az ember emberségének legjelentősebb mutatója (Ancsel 1992). Továbbgondolva a filozófus szavait, a mai kor az individuumot emelve magaslatra azt üzeni: az emberek egymástól független, önmagukba zárt lények – s hiába beszélünk elfogadásról, nyitottságról, amíg ezek mögött az önérdék húzódik csupán, nem érintettük a fogalmak lényegét, helyesebb lenne csupán a másik individuum eltűrésének nevezni. A felelősség elhárítása Földesi szerint szintén korjelenség, elsősorban az erkölcsi, politikai szférában, s javasolja a felelősség fogalmának kettéválasztását: az objektív felelősség tény, megkérdőjelezhetetlen, míg a szubjektív felelősség az erről való vélekedés, a személy belátásától függ, hiszen nem biztos, hogy vállalja a felelősséget. Ezek alapján különbséget lehet tenni a bűnösnek lenni (igazság kérdése) és a bűnösnek tartani magát között, hiszen a vétkes sokszor nem tartja magát annak. Korunk problémájaként beszél Ancsel Éva az erkölcsi normák által bűnnek nyilvánított vétkek és azok társadalmi elfogadottsága között. Mikor ennyire relativizálódik a jó – rossz közötti határ, akkor a bűn anonimitása folytán akár tömegméretűvé is válhat. A szerző félreértése lenne azonnal a felelősök megkereséséért s megbüntetésükért kiáltani, hiszen nem ez az egyetlen válasz, gondoljunk a keresztény etika alapelveire, miszerint az igazságosságnál a szeretet magasabbrendű érték. Szintén a keresztény (s talán a humanista szekuláris) etika fogalmazza meg az univerzális felelősség elvét, miszerint az embernek a karitás jegyében nyitottnak kell lenni mások felé. Szintén nagyon fontos mozzanat, hogy bármiféle jóvátétel elengedhetetlen feltétele, hogy elismerjük önnön felelősségünket, hiszen ennek hiányában (ha valaki nem érzi magát bűnösnek/felelősnek) értelmetlen bármiféle jóvátételi kötelezettség.

Hasonló álláspontot látszik képviselni Hans Jonas, aki a jelenkor technikai civilizációban minden eddiginél nagyobb morális terhet lát (Balogh 2009). Bár elsősorban bioetikával kapcsolatban veti fel a kérdéseket, de a médiaetika területe ugyanúgy az alkalmazott etika területéhez köthető, a technikai fejlődés szintén óriási méreteket öltött az utóbbi években. Miben áll ez a rendkívüli

morális teher? Jonas állítása szerint arról van szó, hogy hatalmunk túlnőtt a belátóképeségünkön, így a jövőre nézve nem látja a ma embere, hogy a felelőtlenség ma már nem csak ostobaság, hanem végzetes horderejű bűn is, amivel visszafordíthatatlan folyamatokat generálhatunk, s akár végleges pusztítás is létrejöhet.

Nem idegen a gondolatmenettől, ha az irodalom (s érték ezalatt most etimológiai értelemben vett minden írottat) területére is vonatkoztatjuk, hiszen a gondolatokkal való felelőtlen bánásmódnak ugyanaz a következménye. Szászné Molnár Zsuzsanna etikai vákuumról beszélve nagyon fontos kérdéseket felvető esszéje így fogalmaz: *„Most itt didergünk egy nihilizmus meztelenségében, melyben a legnagyobb hatalom a legnagyobb ürességgel párosul. A legnagyobb cselekvőképesség (Können) együtt van az arról való legcsekélyebb tudással, hogy mire, mihez is vezet ez”* (Szászné 2009: 94). Ezek után azt a kérdést veti fel, hogy lehetséges-e olyan etika, amely megzabolázza az extrém erőket, amelyekkel rendelkezünk vagy egyedül a tudományos felvilágosodás korszaka előtti „szent” kategóriájának a visszaállítása tehetné ezt meg? Jonas elgondolásából az következik, hogy egyedül a tudományok értéksenlegességének az elvitatása, a tudományos értékek újragondolása jelenthet megoldást, s ennek elengedhetetlen feltétele a felelősségről való másfajta gondolkodás. Ha ezt átvisszük az alkalmazott etika más területére (pl. a médiaetika) akkor sem mondhatunk mást.

Az *Árvácska* kezdő képe a pusztta végtelenségén keresztül az emberi természet ősi, eredendő léttapasztalatát jeleníti meg, ebben gyökerezhet a tanya boldogsága, s az erről való megfélelkezés vezet a család széteséséhez.

A narratív struktúrákkal foglalkozó elméletek felhívják a figyelmet a létezés alapvető tereivel kapcsolatban az ábrázolás fontosságára pl. a ház, a szobabelső gyakran a bensőségesség, a védelmező atmoszféra élményét nyújtja, de jelentését mindig más belső terekhez vagy a külsőhöz képest kapja. A tanya belülről egyszerűségével, takarosságával tisztaságot sugároz, s ehhez nagyban hozzájárul Árvácska keze munkája is, hiszen kedvenc foglalatossága a takarítás.

„Azután elrendezi a konyhát, mindent a helyére tesz, a dézsát kiöblíti, ahogy kedvesanyám szokta, odaállítja a sarokba a létra alá, akkor még mindig nem jöttek haza, hát neki a szobának. A háznak, odabe, ahova neki nem is szabad bemenni. Most az övé, azt csinálja vele, amit akar. Fogja a seprűt, és minden sarkot, zugot kiséper, a szemetet is kiviszi a házból, és előnti a szélbe, a szél viszi vígan a kacagó porszemet a napfénybe.

De most jut csak nagy dolog az az eszébe: fel fogja mázolni a házat.” (Móricz 1940/1978: 30)

A házhoz valami különleges vonzalom köti, talán ugyanaz, amit Faragó Kornélia Kertész Imre *Sortalanságát* értelmezve a radikális idegenség alakzatai között tart számon azt állítva, hogy az öröktől fogva ismert idegenség valójában a meghittség érzésével egyenlő. A belső terek meghatározásakor azok bensőségességét paradoxonnal élve a „zárt tágasság” fogalmával írja le, olyan zártásként jellemzi, amiből nem hiányoznak a nyitott struktúrák (Faragó 2005: 65–74). A tanya két ablaka, a tiszta fehér falai, a kemence színesre festett rekeszei (mint egy virágkosár) kinyitják a teret, ugyanakkor a falak védelmező funkcióval is bírnak. Azt látjuk, hogy Árvácska itt lehet igazán önmaga, akkor nem korlátozza semmi, mikor egyedül nekilát takarítani. Hogy ezt megértsük, Rilke Heidegger által értelmezett nyitottság-fogalmát érdemes idéznünk: „... a nyitott nem eget, levegőt és teret jelent, hiszen a szemlélő és ítéletalkotó számára azok is tárgynak bizonyulnak, vagyis zártak. Az állat, a virág valószínűleg látja a nyitottat, anélkül, hogy számadást adna magának róla, és így a nyitott szabadság van előtte és fölötte, amelyet az ember talán csak a szerelem első pillanataiban él át, amikor a másikban, a kedvesben, saját tágasságát látja”(Faragó 2005: 7). Árvácska egyedül takarítás közben élheti át a saját korlátlan szabadságát, saját testének birtoklását és lelkének szárnyalását. Ha elfogadjuk Walter Benjamin értelmezését, miszerint a polgári lakás elrendezésében, a sötét sarkokban, nehéz bútorokban, az egymásba nyíló szobákban a detektívregény struktúráját vehetjük észre (Benjamin 2005), az *Árvácskában* a tanya zárt és nyitott tereinek viszonya, a belső tér tisztasága - amelyben csak az Árvácskának vetett rongyok koszosak - megelőlegezi a kislány ellen elkövetett bűnök nyomozás nélküli, mintegy magától való lelepleződését. Móricz Zsigmond regénye sokkal többet vár, mint azonosulást egy szerencsétlen sorsú kislány tragédiájával: azt mutatja meg, hogy a polgárosodással megindult individuális alapokon álló világ megengedi a személy szentségének a semmibe vételét.

Móricz Zsigmond nagyon nagy hatást gyakorolt Darvas Józsefre (Darvas visszaemlékezése szerint) mikor 1927-ben Orosházán járt és az iskolát is meglátogatta, valamint Simonyi Máriával együtt előadóestet tartott (Elek 1983: 237–259). Pedig Móricz Orosházáról írt riportjára (Móricz 1927) is érvényes, amit Schöpflin elmarasztalóan jegyez meg:

„A felvilágosodáskori elképzeléstől fogva, amely a parasztban csak a tudatlan és faragatlan embert látta, a természetes emberről való rousseau-i hatáson, Petőfi néprajongásán, Jókai és Mikszáth anekdotikus típusain, Gárdonyi parasztidilljein át a mai szociográfiai irodalomig ha végigkísérjük azt a képet, amelyet az irodalom a magyar népről alkotott, meglehetősen pontosan megkapjuk a magyar művelt osztályok szociális magatartásának képét. Ez a magatartás a jobbagyszabadítás körüli politikai harcokban hatalmasan előbbre rúgott, s csúcspontját Petőfi forradalmi radikalizmusában érte el, az abszolutizmus és a kiegyezés korabeli középosztály felfogásában elvesztette szociális ízét, és megteremtette az anekdota-paraszt mellett a népszínmű-parasztot, és jóformán teljesen kiküszöbölte

érdeklődése köréből a falusi nép társadalmi és gazdasági helyzetét. Akármilyen remekműveket alkottak ebből a szemléletből egyes kitűnő írók, maga a szemlélet nem alapult sem a paraszt életének mélyén átélt ismereten, sem a teljes szolidaritáson. A művelt középosztály egyes nemzedékei, ha rokonszenvenvel gondoltak is a parasztra, olyasformán néztek rá, mint egy alsóbbrendű emberfajtára, amelyhez a legjobb esetben le lehet hajolni, s gyönyörködni lehet jó tulajdonságaiban, életének napfényes elemeiben anélkül, hogy törődni kellene életének kemény munkájával, gazdasági nehézségeivel, széles rétegeinek nyomorával és létbizonytalanságával, ezekből adódó tudatlanságával ... Az írók, ha parasztról írnak, sokszor azt a benyomást keltik, mintha külön törvények alatt élő külön emberfajtaról volna szó” (Schöpflin 1939).

Darvas írásai valóban változást hoznak, távol áll tőle mindenféle idealizálás, a megnyomorított, saját boldogulását nem találó szegényparaszti rétegről szól, akiknek élete nagyon távol áll nem csak a Mikszáth vagy a Jókai parasztképétől, a városi ember természetbe való szentimentalista vágyódásától, de a Móricz által bemutatott tanyáétól is. Habár Darvasról jelennek meg kritikák, ismertetések a Nyugatban, ő maga kevés írást publikál itt 1937-ben, majd 1938-ban, mindkettő témája hasonló: a család egyetlen, elkeseredett elszántsággal nevelt malacát éri baj, a *Sárban* az öreg szúrja vasvillával halálra, máshol (*Gyermekéveimből*) a féltve őrzött hasas koca vetél el. Ahogyan az *Árvácska* ébredésének nyitóképe mutatta szilárd létbeágyazottságát, úgy kérdőjeleződik meg ez a Darvas József *Sár* című novellájában, melynek története karácsony estén játszódik egy tanyán, ezzel a képpel nyit:

„A hólé egyhangú, ritmusos muzsikával cuppogott ormótlan, drótozott talpú csizmája alatt, ahogy össze-vissza tapicskolt az udvar feneketlenné mélyült sarában, a disznó után mászkálva. És az mégse akart bemenni az ólba. A lábai már nagyon kifáradtak a hiábavaló hajszában, az olvadássá nyálkásodott hideg meggémberítő lassúsággal, elemelyítő szívóssággal mászott fölfelé a lábában, mint valami bőre alá furakodott hernyó. Más neszt nem is hallott a tanya körül, csak a talpa alatt szétnyíló meg összefolyó sár sunyi cuppogását és fújtató tüdeje kinlódó zihálását. A hulló hó mint vastag, puha függöny, fölfogta a messzibb világ zajait. Nagy vatta-csomókban, egyhangú és csöndeskés igyekezettel esett a hó, hogy vigasztaló fehérségbe csomagolja a földet, de hiába, mert mindjárt elolvadt s piszkos tócsákkal szomorkodott a tanyaudvaron. Az öreg, ahogy mellre vágott fejével iramodott a disznó után, látta csizmája orránál a lucsokba hulló hópelyhek elmúlását és ez olyan volt, mindegyik olyan volt, mint mikor egy nevető arc egyszerre elszomorodik, sírásba csikordul” (Darvas 1938)

A sár mindent ural, a sötét, lucskos, nedves képből a reménytelenség árad, az egyhangú, feneketlenné mélyült, meggémberítő, elemelyítő, hiábavaló, furakodott, sunyi, kinlódó jelzők kapcsolódnak az emberhez és környezetéhez a leírásban. Itt szó nincs határtalanságról, a természettel való közösségről, elementáris léttapasztalattól, ennek az írásnak a szereplői a létfelejtés

állapotában vannak. Az alapvetően sötét udvar be is van kerítve, a disznót is épp bezárni készül az öreg, a tér egyedüli kinyitása fölfelé történhetne, de a hulló hó csak még inkább elzárja a lakókat, megtisztító vagy védelmező jelképként való megjelenése végül semmissé válik. A lét felfénylése ebben a közegben lehetetlennek tűnik, a karácsony estére, a Megváltó születésének időpontjára helyezett cselekmény még inkább kiemeli a léttapasztalás elszalasztott lehetőségét.

„Lyukas volt minden ezen az emberen, az egész élete is egy nagy öregséget tátongó lyuk volt és olyan hiábavalóságra csüggedve kukucskált ki rajta a világba a lélek, mint csizmáján a sárral kacérkodó kapcarongy” (Darvas 1938: 347).

A lyuk a tartalom nélkülinek megélt élet szimbólumaként a teljes értéktelenség megjelenítője, a kikandikáló lélek azonban mégis feltölti valamiféle elevenséggel, mutatva, hogy a lélek az ember természetéhez tartozik, kerüljön bármilyen körülmények közé. De ebből a lélekből főként keserű indulatok fakadnak, a tehetetlenség miatt érzett düh, a tette következményei miatt érzett félelem, a veszteség miatt érzett rettegés, a törődés, a kétségbeesés, amivel a halott disznót szeretné feltámasztani. A karácsony esti ünneplés is a kalácsütésben kimerülő kiürült forma csupán, a családi együttlét csak a vacsora időtartamára szól, akkor is némán ülik körül az asztalt. Mintha a disznóval való kergetőzés, a halálával való szembesülés az öreget is számvetésre készítetné, visszatekintve üresnek látja eddigi hatvan évét, s mivel a paraszti élet értékmérője a munkabírás, fizikai teherbírásának csökkenése következtében egyre kevesebb a megbecsültsége a családban, a fia lassan átveszi a helyét, amit az öreg el is fogad (már a szerepcsere kimondatlanul meg is történt, gyerekként fél az apa a fiútól). Valamiféle bensőségesség kétszer villan fel az írásban: egyszer a haldokló disznót sajnálja meg az öreg, úgy lélegezteti, mint egy embert, családtagot. Másodszor feleségével való kapcsolatában figyelhetünk meg valamiféle bensőségességet, el tudná neki mondani, mi történt, de a felesége már alszik. Nyilvánvaló, hogy a lélek önmagában nem tölti meg tartalommal az életet, nincs tere az emberség kibontakoztatásának ebben a világban, mintha a sár mindenben rajta ülne, az itteniek a maguk elszigeteltségében némák maradnak, abszolút magányba zárulnak. A némaság megjelenik a vidékben is, ahogyan a tanyára nem jut be a külvilág hangja, beszédet mellőző (nem feltétlenül mondanivaló híján lévő) szereplői sem gyakorolnak hatást kifelé. Máshol Darvas a táj egyhangúsága és az itt élő emberek gondolkodása közötti párhuzamot emeli ki:

„Életünk egyhangú volt, akár a táj, melyet szülőföldünknek mondtunk. (...) Általában a körülöttem élő emberek mindig ismételtettek, mikép egész életük sem volt más, mint egyforma napjaik szakadatlan ismétlése”(Darvas 1937: 15).

Móricznál a puszta a tragédiák és az azokkal való szembesülések kényszerének a helye, előbb-utóbb minden megvilágítódik, gyakran továbbra sem nélkülözve

a romantikus balladákból, népköltészetből ismert lélektani motívumokat. Darvas a szülőföld, a táj képét meghatározónak mondja a lakói beszédmódjának s gondolkodásának szempontjából, a magát kifejezni nem tudó szegényparaszt nem csak a szavakkal küzd, élete is ugyanilyen harc a fennmaradásáért. Azok az emberek, akik legalább ismételtetni képesek, részben meg tudják fogalmazni a gondolataikat, bár az is nyilvánvaló, hogy a többszöri reprodukció az eredeti értékét csökkenti. Jani bácsi így vigasztalja a kocára nem jól felügyelő és ezért az anyja haragját kivívó gyereket: „*Csak ez az egy disznója volt. Tik meg hárman vagytok.*” (Darvas 1938: 350) Érthetjük ezt az ismételtetett mondatok értékére is, a beszéd itt is veszít erejéből, de a kimondás ténye mégis bír annyi erővel, hogy a tragédiákat elkerülik a szereplők. Darvas azonban inkább a szociológia felé fordul, nem és olyan mélyre, mint Móricz, ebből – s talán az író fiatalságából – ered az írás túl direkt zárása, ami a majdani társadalmi igazságszolgáltatásra utal. Bárdos Zsuzsa a paraszti önéletírókról szóló könyvében Féja Gézát idézi: „... *a parasztnak két arca van. Az egyik, mellyel az életharcban védekezik, de mélyebben ott él a másik, az ősi természetes ember. Ezzel az arccal kell a kor összes kérdését összhangba hozni*” (Bárdos 2004: 79). Féja Géza mintha Móriczcal gondolkodna együtt, ő is az ember ősi természetének fontosságát hangsúlyozza, ez azonban nem tévesztendő össze a szentimentalizmus emberképével, inkább az egzisztencializmus fogalmaival rokon. Darvas azonban a lélek megnyomorítottságának okait a szegénységben látja, s ennek orvoslását az állam feladatának gondolja.

Szabó Ferenc Arany János és Sinka István összehasonlítása kapcsán a *Családi kör* harmóniáját a biztosabb egzisztenciájú parasztgazdák számára elérhető valóságként való megéléséből eredezteti, álláspontja szerint a családi békét a hagyományos keretek közötti étellel történt bölcs kiegyezés adja, mikor mindenki a neki való helyen él, szemben Sinka zaklatott népével, aminek számára már nem érhető el a jelenben a békés, kiegyensúlyozott élet. Szabó Pálról írva is ellentétbe állítja a háború állandó fenyegetettségét, zaklatottságát az alkotói kiteljesedéssel, a nyugalommal, melyben meghatározónak négy dolgot tart: a falu közösségét, a családi harmóniát, a paraszti munkát és a bihari tájat. A tanulmánykötet nem kevesebbre vállalkozik, mint a szülőföldjével és az ott élő emberekkel való azonosulást vizsgálva mérlegelni a mögötte álló szellemi töltés mibenlétét összefüggésben a társadalmi vetülettel. Eközben nagyon fontos dolgot állít: ha táji öntudatunk meggyengül, más irányból is könnyen meghódítható vagy félrevezethető lesz (Szabó 2005).

Az utazást, az úton levést antropológiai meghatározónak gondolhatjuk, mivel az ember ismeri az úttalanság, az eltévelyedés, az irányvesztés félelmét, éppen ezért az élet út metafora konvencionális képnek tekinthető. Az eddig tárgyalt szövegekben is megfigyelhető az a kettősség, ami az úton lévő (homo viator) és a folytonosan otthon levő ember (homo intra dominium) feszültségéből fakad. Faragó Kornélia szerint a két fogalom nem zárja ki egymást, csupán ugyanazon dolog két aspektusa, egyik tapasztalásából sem hiányozhat a másik: a homo

viator általában a kultúraköziség gondolatának hordozója, a folytonosan otthon lévő, helyben maradó pedig a saját kultúra változástörténeteinek alapuló otthonlét megélője, Konrád György szavait idézve „*kibomlik a röghözkötöttség bensőséges mitológiája*” (Faragó 2005: 12). Darvas írásában a helyben maradót körülvevő táj, a sehová nem menés nem bont ki bensőséges mitológiát, az ismerős jóérzése helyett folytonos fenyegetettséget hordoz a külső-belső tér, visszatérő elem az alvás közben gyilkoló családtagtól való félelem, a belső kapcsolatokról is, nem csupán a kívülről jövő ismeretlen előli elzárkózásról visszatérő toposzként beszélhetünk. A fenti megállapítás maradéktalanul vonatkoztatható például Csizmadia Imre önéletrajzi regényére.

A Nagy Gyula által ösztönzött paraszti önéletrajzok csoportjának működéséről – aminek Csizmadia Imre is tagja – kiváló kiindulópontul szolgálhatnak Bárdos Zsuzsa írásai, aki tanulmányaiban az irodalomtörténet, a néprajz és a történelemtudomány szempontjait igyekezett ötvözni, átlátható és közérthető módon ismertette a paraszti önéletrajzok életrajzát, munkájuknak jelentőségét. Az önéletrajz műfajának kérdésében azonban a jelen írástól merőben különböző nézetet vall: „Írásaikban általában nem játszik szerepet az a törekvés, hogy kedvező színben tüntessék fel múltbéli ténykedéseiket, ehelyett csak elmondják mindazt, amit velük vagy életükkel kapcsolatos események közül a legfontosabbnak tartanak” (Bárdos 2004: 24) vagy „Nem bútt bennük feldolgozatlanul semmi” (Bárdos 2004: 27). Ez a szemlélet feltételezné az emlékek felidézésekor az automatikus írás technikáját, hiszen egyedül ebben az esetben találkozhat az olvasó nem szerkesztett mondanivalóval, ám az írásmű akkor is csak az író jelen állapotáról vallana, és nem állíthatnánk az emlékek megfelelését a valóságnak. A paraszti önéletrajzok munkáját azért ösztönözték, hogy forrásként szolgáljon a néprajztudomány számára, s ők ennek igyekeztek erejük, tehetségük szerint megfelelni, s torzítás lenne elhallgatni azt, amit Nagy Gyula is hangoztatott: írásaikat irányítás mellett készítették, utólag is szerkesztették, egymást is meghallgatva javígtatták (Nagy 1983). Ha ezt figyelembe vesszük, akkor nyugodtan alkalmazhatjuk ezekre a szövegekre vonatkozóan is a bevezetőben írtakat, irodalmi szöveggé tekintve rájuk a valóság-fikció látszólagos ellentéte helyett a narratív struktúrát állítva most a középpontba.

Csizmadia Imre ennek a csoportnak talán a legismertebb alakja, önéletrajzi regénye a Magvető Kiadónál jelent meg, s ahogyan Szabó Ferenc felhívja a figyelmet Aranyról és Sinkáról írva különböző paraszti rétegek látásmódbeli különbözőségeire, ugyanolyan szemléletesen kirajzolódik itt is az eddigiektől való különbözőség. A *Pirkadattól delelőig* sajátossága ugyanis a mindenfelől nyitott struktúra, amit már a címadás is jelez: a kisgyermekkortól a felnőtté érésig tartó folyamatot dolgozza fel az első kötet, a második, a *Delelőtől alkonyatig* a férfikor eseményeit beszéli el az időskorig jutva. A címadás nem zárja le a struktúrát, csupán egy részét jelöli meg a napnak, kinyitva az előtte-

utána való történéseknek, míg a naphoz való erős kötődés a ciklikusság, az ismétlődés képzetét is kelti.

„*Mér' nem viziték má' ee ezt a szegény kisgyerékét?*” azt mondja a papám: *„gyerének ideki' a helye a tanyaiba, sarjúgazdának.”* „*Nem úgy lesz az*” – mondta ki a szentenciát nagyapám. – *„Hozd csak ide, kisfiam, onnan az istálló elöl azt a kisszékét! Të még, Viktor, köss egy kendőt a gyerek nyakára, hogy még në fázzon.”* Egy nagyon rövid lábú kisszékem volt. Odavittem. *„No, tëdd a kocsi alá, oszt ülj rá szípën. A nyakadat még húzd össze!”* Bemásztam. Ráültem! Akkorára fenn ültek mindnyájan. Nagyapám lekiált: *„Rajta ülsz a székën? Indulhatunk?”* „*Léhet*” – kiáltottam! *Fejem felett megindult a kocsi, egy jó nagy koppanás a fejem búbján, aztán arcra buktam. Mikor föltápázkodtam, a kocsi már a rajtaülőkkel a bejáró derekán szaladt a Pesti út felé*” (Csizmadia 1982: 17). A narráció igyekszik tartani az időrendet, ritkán borítja fel egy-egy jövőre vagy múltira vonatkozó epizód a lineáris történetvezetést, így a gyermekkori történet a regény elején kap helyet, mintegy kijelölve a főszereplő helyét az őt körülvevő világban. Az írás dinamizmusát a rendkívül sok utazás biztosítja, ám a bejárt területet mindig az ismerőség érzése jellemzi, a „bennszülött”, a folyton otthon lévő ember, a homo intra dominium magabiztossága hatja át a főszereplő cselekvéseit. A regény utazásnarratívája az ismeretlenre vágyást lépteti ki-be a regény terébe, a homo viator lehetőségét ugyanis éppannyira magában hordozza az elbeszélő, mint az előbbi. Van ebben valami a Justh Zsigmond által képviselt nézetből, miszerint „a magyar paraszt életszemlélete és érzésvilága – a görög jellemmel hasonlítható fatalisztikus nyugalma és derűje – kiválóan alkalmas a klasszikus alkotások felidézésére és befogadására” (Diószegi 1965: 854). Csizmadia Imre regénye olvasható fordított *Odüsszeiaként*, ahol a klasszikus szerepek felcserélődése adja az életút történetét. Az emlékező a gyermeki énjének történeteit kocsiutakhoz kapcsolja, a tanya-falu különbözőségének meghatározásánál a sártaposó és a flaszteres úton járó válik hangsúlyos ellentétte, az önállóságához vezető egyik lépcsőként is értelmezhető első vonatút kapcsán még a léghajó és a Titanic képe is megjelenik. Innen jutunk a pusztában úttalan utakon való gyalogláshoz, ahogyan a háború kitörésének híre is a következő szavakat mondatja vele: „Lezuhantam az égből, hogy belekapaszkodjak a földbe”. A görög tragédiákra jellemző az a sorsszerűség, hogy a paraszti élettel elégedettnek tűnő, az utazásra kötelességként tekintő apa az, aki kénytelen elhagyni családját, aki többé nem tér vissza, s ez egyben az utazásra vágyó fia röghözkötését jelenti. Utazáson nemcsak a földrajzi távolságok leküzdését értem, hanem a már említett életút bejárását, az identitás megszerzésének folyamatát, amit folyamatos önreflexió kísér. A tér bezárulását figyelhetjük meg az első osztályterem leírásánál, mintha a világ abban a pillanatban ott véget is érne a kisdíák számára, ám az első megrendülés után már ez is folytonos mozgásban van (pl. helycsere a jól vagy rosszul válaszoló diákok között, ablakok, udvaron való tanulás). A kérdés, hogy ha a visszaemlékezés során mindig fájdalmas tónussal említődik az iskola, történet-e erőfeszítés a helyzet orvoslására? Azt vehetjük észre, hogy a főszereplőben sem

gyerekként, sem felnőttként nem vetődik fel az ellentmondás gondolata, nem lehet mérlegelés tárgya, hogy az apa után ki vezeti a gazdaságot. Honnan ered ez a természetes túrés, az egyéni vágyak kibontakoztatásának ilyen fokú késleltetése? Nem másból, mint a Móricz írás kapcsán már tárgyalt sugallatos közösség erejéből, ami természetének ereje által biztosítja, hogy individuális érdekek ne bonthassák meg a közösség szellemi egységét.

Az individuális szemlélet kudarcát a kortárs művészet egyre radikálisabb alakzatokban leplezi le. Az eddigiekhez kapcsolódva - mégha csak felületes említés szintjén is - két olyan meghatározó regényt nézzünk, amelyek cselekményének nagy része a huszadik század első harmadára tehető és központi témájának tekinthető a család egységének megbomlása. Závada Pál *Jadвига párnája* című első nagyszerű regénye már a nyitó mondataival „*Zacsínam túto knyizsecsku. Én Osztatni András...*” (Závada 1997: 5) azonnal középpontba helyezi az ént, ami a napló vallomásos műfaji sajátosságaihoz tartozik. Ebben az esetben azonban lezárja a közeledés lehetőségét, lehetetlenné téve az önmegismerés útján való találkozásokat. Ez egyáltalán nem figyelhető meg a paraszti önéletírók egyes szám első személyű történeteiben, tehát csakis úgy tekinthetünk erre a szemléletmódra, mint korunk egy lehetséges történelem-értelmezésére, a jelennek az egyént középpontba helyező gondolkodásához köthető megnyilvánulására.

Az eddigi szövegek pusztai helyszínétől elszakadva álljon itt Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című regényének hajnal leírása:

„A holdvilág lassan körbejárta a szobát, de oly halk volt ez a fénynek sem nevezhető világlás, hogy csupán ritkította a sötétséget, amerre elhaladt. ...

Szendy Ilka hiába ült egy helyt egész éjszaka, hajnal felé úgy érezte, gyűrött lett rajta a ruha.

Megnyugodhatott volna, hiszen a vonat azóta messze járt. Mint megkésétt menekülő rém holdverte csapáson, Jajdon katlanjából a kifelé gyűrűző dombokon, a dombok közt vackoló falvakon át a messze síkságnak rohant. Gönczi Dénest pedig végleg itt hagyta neki.

A csend még ásítózott, csupán a hajnalodni készülő égháttér taszította el magától alig észrevehetően a szomszéd ház tűzfalát. Odaállította telket határolni a kátránnyal pácolt deszkakerítéseket is, majd a sarokba támasztotta – mint nagy, letört nyelű, foszlott seprűt – a borostyánbokrot és végül, hogy ezek a sötétségről letört ház-, szín- meg kerítésdarabok ne ögyelegjenek a semmi peremén, az erősödő fény alájuk emelte az udvar kövezetét” (Szilágyi 1975/1987: 6).

A nap fénye nem bír felemelő, megtisztító elementáris erővel, a nedves, nyirkos, titkot rejtő sötét udvaron megszűnik az ereje, a határok hangsúlyozása, a töredékesség a falu egységének felbomlását mutatják, s a közösség megtartó erejének elvesztése juttathat a gyilkosságig. Szilányi István Szendy Ilkája Németh László hősnőinek újraértelmezése, akik szintén kívül maradnak a

sugallatos közösségen, nem egyértelműek számukra az eddig megkérdőjelezhetetlenek hitt értékek.

Szerb Antal az alapvető értékek válságát a Nyugat irodalomszemléletével állítja párhuzamba. Szerinte a Nyugat korszaka egy olyan individualista kornak a szemléletét kanonizálja, mely nem is vár rendszereket és objektív lényegösszefüggéseket, csak „meglátásokat”, amelyeket mindenki utánaélhet a maga egyéni módján (Szerb 1934/2000: 487). Babits is elsősorban irodalmárként és nem filozófusként *Az írástudók árulásában* olyan egyetemes kulturális, s így objektívnak vélt esztétikai és etikai értékek elvesztése felett érzett aggodalmakat fogalmaz meg, amely kortársait is vitára sarkallta.

Ma én örömmel olvasom az effajta eszmei vitát, mivel egyre kevesebb részünk van benne, általános napi tapasztalattá válik inkább az elhatárolódás, a párbeszéd ellehetetlenülése. Koselleck a történeti beszédmódok kutatása során fogalompárokot tartott kiemelhetőnek, amelyek mentén a beszélők megkülönböztették magukat másoktól, világosan elkülönítve azt a közösséget, amihez tartoznak a kívülállóktól, az idegenektől. Ennek a beszédmódnak sajátossága, hogy az ellenfogalmak aszimmetrikusak, a „mi” oldalán helyezkednek el az értékek, a „mások” oldalán a negatívumok, hiányosságok, hibák (Koselleck 1997: 8).

Felszabadító érzés, hogy Ilia Mihály 90. születésnapjának méltó ünneplésén nincsenek „mi” és „mások”, csak ünneplők vannak, akik mind köszönhetünk valamit Tanár Úrnak. Egyetemi szobája azért volt különleges hely, mert semmiféle megkülönböztetés nem létezett, ugyanaz az intenzív figyelem járt mindannyiunknak, miközben megpróbáltunk „lehetőleg értelmesen” beszélni. Mert az, hogy irodalomról beszélgetni kell, annyira egyértelmű a jelenlétében, mint a levegővétel.

Irodalom

Ancsel É. (1992). *Írás az Éthoszról*. Kossuth Kiadó.

Ankersmit, F. (2021). *A történelmi tapasztalat*. Typotex.

Babits M. (1928). Az írástudók árulása. *Nyugat*, 1928.

<http://mek.oszk.hu/05000/05048/html/gmbabitsarulas0002.html> Utolsó letöltés: 2024. 07. 23.

Babits M. (1923). Veszedelemes világnézet. *Nyugat*, 1923.

<http://mek.oszk.hu/05200/05258/pdf/esszek1.pdf> Utolsó letöltés: 2024. 07. 23.

Balogh L. (2009). Új kihívások a bioetika terén: Enhancement Technologies. In Loboczký J. (szerk.), *Tanulmányok a Filozófiatudományok Köréből*. Eger. 36-52.

- Bárdos Zs. (2004). *Eeszántogatva földet és papírost. Paraszti önéletírók Nagy Gyula mellett*. Orosháza.
- Benjamin, W. (2005). *Egyirányú utca – Berlini gyermekkor a századforduló táján*. Atlantisz Könyvkiadó.
- Bognár F. (2012). A kislány árvasága és a családi lét ontológiája. In Bognár F., Fejér Á., *Móricz Zsigmond és a Nyugat alkonya*. Szeged. 276–298.
- Csizmadia I. (1982). *Pirkadattól delelőig*. Magvető.
- Darvas J. (1937). Gyermekéveimből. *Nyugat*, 30(1), 15–29.
- Darvas J. (1938). Sár. *Nyugat*, 41(11), 347–351.
- Diószegi A. (1965). Justh Zsigmond (1863–1894) In Sötér I. (szerk.) *A magyar irodalom története IV*. 848–857.
- Elek L. (1983). Móricz Zsigmond előadói estjének sajtója. In Nagy Gy. (szerk.) *A Békés megyei múzeumok közleményei 7*. 237–259.
- Faragó K. (2005). *Kultúrák és narratívák*. Újvidék, Forum.
- Földesi T. (2009). *Etika*. Rejtjel Kiadó.
- Gál I. [2003]. *Babits Mihály. Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*. <http://mek.oszk.hu/05300/05357/> Utolsó letöltés 2024. 07. 23.
- Kisantal T. (2004). Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg. *Tiszatáj*, 57(11), 75–101.
- Koselleck, R. (1997). *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Jászöveg Műhely.
- Kosztolányi D. (1932). Barbárok Móricz Zsigmond új elbeszélései. Nyugat, 25(5)* <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> Utolsó letöltés 2024. 07. 23.
- Móricz Zs. (1940/1978). *Árvácska*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Nagy Gy. (1983). Szemelvények az orosházi önéletíró parasztlak munkáiból. In Nagy Gy. (szerk.) *A Békés megyei múzeumok közleményei 7*. 203–236.
- Schöpflin A. (1939). Máról Holnapra. Darvas József könyve. *Nyugat*, 32(12), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00647/20815.htm> Utolsó letöltés 2024. 07. 23.
- Szabó F. (2005). *Az irodalom vonzásában*. Békés Megyei Könyvtár.
- Szerb A. (1934) 2000. Magyar irodalomtörténet. Magvető.
- Szilágyi I. (1987). *Kő hull apadó kútba*. Kriterion.
- Szilágyi Zs. (2007). Mélységek és nyomjelek. *Alföld* 58(12) <http://epa.niif.hu/00000/00002/00112/szilagyi.html> Utolsó letöltés 2024. 07. 23.
- Závada P. (1997). *Jadviga párnája*. Magvető.